

Ростислав Балабан

УКРАЇНСЬКІ СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ

*У статті порушується питання про відсутність єдиного ціннісного поля українського суспільства і деформації класичних цінностей. Констатується неспроможність політичної еліти — нездатність формувати спільні ціннісні орієнтири. **Ключові слова:** суспільні цінності, демократичні цінності, європейські цінності, українські цінності, стільникове суспільство.*

***Balaban R. The Ukrainian Public Values.** The article «Ukrainian Public Values», written by Balaban Rostislav raises the question about the absence of a unified field of the value of Ukrainian society and the strait classical values. It is stated that failure of the political elite-inability to form a common value system. **Keywords:** social values, democratic values, European values, values Ukrainian, Ukrainian values, mobile society.*

Суспільні цінності є форматом функціонування суспільства. Зрозуміло, що коли йдеться про «цінності», відразу говориться про ідеальні моделі — загальноцивілізаційні цінності, гуманітарні, толерантності, релігійні. Це є першою похибкою, що принципово не відповідає реальності життєдіяльності соціуму, оскільки в суспільстві функціонують не завжди загальноприйняті уявлення про ідеал. Особливо це стосується суспільств, які переживають формаційні зміни. Вони відходять від усталених цінностей певної формації і, як часто буває, формулюють суперечливий набір нових ідеалів. Умовно кажучи, в колишніх країнах СРСР на початку дев'яностих років минулого століття стало непристично належати до інтелігенції як збіднілого і не запитаного прошарку і значимо — належати (бути знайомим) до бригад тощо. Надалі ця ціннісна база стала основою до подальшого нашарування цінностей. «Бригади»

як феномен 90-х нівелювались, а адміністративна інтелігенція (або нова інтелігенція) почали демонструвати успішність, проте фундамент став деформатором для всього конструкту.

Оголені від попудлізму цінності демонструють реальний генокод політичного, економічного і соціального укладу, функціонування еліти, взаємодії в соціумі. Ціннісна база формує мету і відповідну мотивацію у її досягненні членів соціуму. Відповідно, суспільство виправдовує або зневажає ті чи інші дії.

Адекватна оцінка того, що сьогодні є цінністю для українського суспільства, дає відповідь на низку тупикових дискусій і проблематик. Питання полягає в тому, що про деякі речі не доцільно говорити, політикам це може принести пониження рейтингу, можлива відвертість некоректна і непопулярна. Ми спробуємо максимально відверто оцінити макропараметри цінностей, які функціонують в українському суспільстві.

Так, наприклад, для шведського суспільства колись сформульована їхнім письменником ідея, що приблизно звучить «не намагайся бути розумнішим за мене», є культурним генокодом. Шведи не намагаються чимось відрізнятись, бути зверхніми над своїми співвітчизниками. Вікна в шведських будинках не мають штор. Сусід має йти і бачити, що я їм, що я такий самий. Будинки шведів однотипні навіть в елітних районах. Точніше, такої елітності немає. Не у вигляді парканів, що відгороджують від суспільства, не у вигляді архітектурних витворів. Вони не відрізняються між собою кованими виробами, мармуром, іншими витребеньками. Навіть монарший палац не відрізняється помпезністю. Поняття розкоші замінене поняттям комфорту. До речі, це цікавий показник, оскільки особисті заощадження не витрачаються на предмети розкоші, а, відповідно, ідуть саме на заощадження, що дало можливість шведам спокійно пережити кризу останніх років. Навіть зарплатна політика діє в цьому ж форматі, коли формально і неформально регламентується найвища і найнижча заробітна плата. Цінністю, яку формулює система — це формування толерантного, спокійного безажіотажного суспільства.

Шведами багато понять з дискусійного поля усунені толерантністю, щоб не збуджувати проблематику. Не можна говорити про більше, менше, про поділ суспільства, про колір шкіри, про бідніших і багатших, про відсотки. Не можна говорити навіть про успішність школярів, про те, що хтось гірший, а хтось кращий. І тільки у старшій школі з'являються оцінки успішності школярів.

В принципі сприймається це як неписана заборона, а не цензура. Як ремарку (не за темою) відзначимо, що зовнішній вигляд шведських воїнів — це однотипні образи Київських князів, а класичні шведські будинки — це прототипи українських хат, за винятком того, що вони збудовані із сучасних матеріалів і обладнані технікою, але жодного прояву розкоші або відособленості.

Культурні політичні відмінності від українських реалій такі, що критика опонента в Швеції є прямою загибеллю того, хто це висловлює. Суспільством сприймається, що ти агітуєш за себе, а не проти когось. Кульмінація виборчої кампанії за участю прем'єр-міністра країни відбувається на площі з присутністю п'яти-десяти чоловік, з яких двадцять-двадцять п'ять — члени штабу, а решта — прохожі до місцевого супермаркету. І останнє, що не можуть зрозуміти українські технологи, політики і є смішник для пересічних громадян: коли запитали працівника секретаріату однієї фракції парламенту Швеції, що роблять члени фракції, коли їх однопартійці не прийшли на засідання, а точніше, як Ви голосуєте замість тих, хто не прийшов. Питання повторювалося тричі, оскільки швед не розумів, про що йдеться. А пізніше пояснив, що коли члени фракції не прийшли на засідання, то секретар фракції передзвонює іншій фракції (по-нашому опонентам) і ті знімають з голосування стільки ж голосів, скільки не прийшло.

Цінності формуються на перетині прагнень індивідуумів, інтерпретації держави, генерування ідей (цінностей) елітою.

Що ж відбувається в українському соціально-політичному середовищі. Які «салогани» характеризують наші ціннісні орієнтири. Як не парадоксально, але власні народні описання спрацьовують. Причому вони не завжди позитивістські, скоріше навпаки. Так, серед вживаних самооцінок такі: «я нічого не знаю, моя хата скраю», «краще, щоб у сусіда корова здохла».

Що це означає? Перше — це самоусуненість, пасивність. Цінність тут у відособленості. Неколективізм і некомунікабельність. Друге — це неконкурентність — депресивність відносин і власної поведінки.

Потужною площиною, яка формує ціннісні установки, є релігія. Церква є той інститут, який неформально охоплює більшість. Що ж стосується релігійного простору в Україні, то він став специфічним.

Так, на початку дев'яностих років минулого ХХ століття у зв'язку з розпадом СРСР та падінням політичної системи втратили

значимість соціально-політичної структури, такі як комуністична партія і комсомол. З одного боку, була знята з порядку денного система виховання і система цінностей радянського політичного укладу, а з іншого — не запропоновано і не створено альтернативи. (До речі, цінність класичного радянського періоду — це патріотизм, який культивувала держава. В час розпаду СРСР цінностями стали матеріальні речі тощо).

Колись контрольоване і зайняте суспільство в умовах слабкої держави виявилось «безхозним» — вивільненим ідеологічно, культурно, організаційно. Це забезпечило вільний соціальний простір для створення соціальних мереж на релігійній основі, швидкого поширення нових церков, переважно з християнськими символами, які можуть визначатись як альтернативні, харизматичні, тоталітарні, секти тощо. Їхнє поширення відбувалося переважно латентно, з відсутністю храмових споруд, проте вони будували міцні соціальні мережі. Цей сегмент залишається де-факто невивченим і неопублічним. Лише деякі ознаки кидають світло на наявність айсберга: як раптова поява і потім ніби зникнення «Білого братства», як «Посольство Боже» і перемога під його проводом (за неофіційним даними) мера м. Києва М. Черновецького.

Формально з 1988 до 2008 рр. кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6500 до 34465. На 1 січня 2009 р. в Україні представлено 55 віросповідних напрямів [1]. Розуміючи вітчизняні реалії, можна припустити, що релігійних громад, які незареєстровані, щонайменше стільки ж, як і легалізованих. Більше того, не вивчений пласт генерування ним цінностей. Окремого дослідження потребує як поширення впливу, так і формат цінностей.

У свою чергу, те, що ми називаємо традиційною церквою (хоча сам термін «традиційна церква» може викликати окрему дискусію, тому автор визнає, що визначення досить умовне і має на увазі православну церкву). Генерує такі цінності, як (1) винність, і те, що через (2) пожертву можна спокутувати вину, і ніби як (3) аскетизм. Православ'ю не характерна пропаганда успішності тощо. «Винність» в проповідях і молитвах не стимулює прихожан до дії та благодійності, а тільки до індивідуального покаяння. Благодійність часто має специфічний формат. З одного боку, в ньому не задіяний загал як масове явище, а з іншого (прибравши риторіку) видається як намагання «домовитися» з Богом. Навіть своєрідна мода — коли кримінальні авторитети роблять значні пожертви церкві, те саме бачимо серед політиків.

Золоте убранство церков мало б демонструвати красу царства Божого, натомість багатьох підсвідомо стимулює до такого ж убранства. Причому ці цінності часто проявляються як зовнішній атрибут, без суворого внутрішнього морального і культурного самоконтролю.

В українському суспільстві наявна цінність — як зовнішні аксесуари, фетишизм речей. Інформація про швидкі розпродажі наддорогих авто вже не дивують. З одного боку, це характеристика бідного суспільства, де псевдоеліта намагається максимально вирізнятися і цим зафіксувати свій статус. Нижчі прошарки намагаються робити те саме. З іншого боку, це демонстрація наявної цінності. Культура споживання розкоші забезпечує вимивання капіталів, і цим робить ще слабкішою економіку.

До речі, українські аналітичні журнали вже, як дань моді, регулярно публікують список найбагатших. Але жодного разу — список найбільших платників податку, що було б принципово цікавіше, особливо в порівнянні цих списків, за великим рахунком, демонструвало б принципово відмінну цінність.

У свою чергу, сучасне збідніле суспільство, за яке свого часу дбала держава, схильне виявляти патерналістські настрої. Ми б назвали «розчарований патерналізм». З одного боку, недовіра і нелюбов до всіх державних органів, а з іншого — бажання, щоб держава щось гарантувала. Можна сказати, що наявна цінність держави як інституту гарантії (арбітра). Щоправда, остання не спроможна виправдати очікування. Як продовження цієї теми — наявна пасивність до самореалізації.

У суспільстві не постала цінність інституту приватної власності, що могла б бути системоутворюючою. Ваучерна приватизація не створила інституту власника. А подальша приватизація усунула більшість і була доступна винятковій меншості. Останні, в масовому сприйнятті, не стали взірцем чи локомотивом економіки. Такі власники, як селяни, що отримали паї, здебільшого не можуть створити із них (чи з ними) матеріальну цінність, не відчувають і не відносять себе до власників. Хоча, з іншого боку, в Україні завжди цінувалася земля. Проте розшифровка цієї цінності в тому, що земля не як приватна власність, а як годувальниця.

Разом з тим, в Україні вживані, інколи ставляться за взірць поняття, як «європейські цінності», «демократичні цінності».

Окрема дискусійна тема, що європейці визначають «європейськими цінностями» і якими їх бачать українці.

Що стосується розкодування «демократичних цінностей», то ця тема ще складніша, оскільки поняття демократії не має лінійного пояснення і прагматичного виміру в сприйнятті українським суспільством. Фактично інтерпретується українським суспільством в безлічі модифікацій. До речі, це ще одна характеристика українського суспільства, щоправда «у кожного своя». На такому полі дискусія, комунікація може бути абстрактна. Так, політики агітують і декларують максимально абстрактно. А суспільство так само абстрактно сприймає і вкладає своє бачення в різноманітні гасла.

Проте, звертаючись до академічного викладу, можемо сформулювати демократичні цінності: це громадянство і громадянськість; компетентність і відповідальність; свобода совісті, слова, вільні ЗМІ; людська гідність; моральна автономія; соціальний порядок [2]. Вдаючись до інтерпретацій названих ціннісних положень, потрапляємо до подальшого філософського і абстрактного дискурсу, що знову ж нас відрізняє, в тому числі і на побутовому рівні. Коли на європейській упаковці вермішелі написано готувати 7 хвилин, то для іспанця це означає саме 7 хвили і не секунди більше, і не секунди менше. То на українській упаковці буде написано — готувати до готовності, що для кожної господарки буде означати абсолютно різний час. Так само, коли ми кажемо демократія, то для кожного це означає абсолютно різне і як інститут, і як цінність.

США мають імідж як борця за демократичні цінності. Війна в Іраку і знищення режиму Саддама Хусейна проходили в США під гаслами впровадження демократичних цінностей. Проте це ще раз підкреслило, що різні суспільства сформували відмінні шкали цінностей. Нині поступове виведення військ і завершення «операції» з поширення демократії не означає, що цінності, які ніби впроваджувалися, стали адекватними цінностями для цієї спільноти. Інколи впровадження «цінностей» іззовні призводить до деформації існуючого укладу цінностей і неадекватного сприйняття насаджуваних. Так, для народів, у яких в ХХ ст. зберігся обцинно-родовий уклад з вождем племені, а їх почали «навчати» виборчій демократії, то вийшло приблизно так. Попередня система влади і управління рушилася і створювалася нова — виборна. Проте для цього суспільства лишилося незрозумілим, чому через магічні дії, коли папірці кидають в ящик, потрібно підкорюватися новій особі, а не прийнятій системі відносин. Як наслідок, стара модель не спрацьовує, а нова так само дефективно функціонує. Ми забуваємо, що виборні політичні відносини в Європі рухалися від

елітного кола виборців, яких було менше 1%, і рік за роком формувалися правила цих виборів і поступально збільшувалося коло виборців, і тривало це значно більше двох століть, щоб стати цінністю європейської цивілізації. Жертвами насадження цінностей іззовні може бути приклад Сомалі, де кілька десятиріч триває громадянська війна, наявні, але недієві виборні інститути, стара система не витримала змін і виник абсолютно неочікуваний ланцюг наслідків. Ісламські країни, яких намагалися в ХХ ст., з одного боку, американізувати, а з іншого — орадянщити, з часом залишились ісламськими.

Недарма на порядку денному сьогодні стають доробки, які формують певний порядок, який є цінністю або може нею стати. Твір Ф.Фукуяма присвячений ідеї довіри в одноіменному рукописі [3]. Довіра і розуміння як соціальна цінність цілком слухна для українського суспільства, проте де-факто наявні недовіра і нерозуміння між різними учасниками соціального поля.

Але чи можемо ми сформулювати українські цінності. Звичайно, можлива риторика, що українські цінності — це загальноєвропейські і т.д., не вкладаючи в ці слова прагматичного виміру.

Із загальноприйнятих цінностей: життя, освіта, сім'я, свобода, патріотизм — в українському соціальному просторі деформовані. Вони не є домінуючими і однозначними.

Держава в особі політичної еліти повинна мати артикульовані ціннісні ідеали. Скажімо, «для нас цінне життя кожного громадянина.» І цієї цілі підкорювати усі потуги. Проте маємо відсутність де-факто медицини, має місце влучення ракети в житловий будинок і покора піратам у Сомалі. Зрозуміло, що названої цінності немає. Що ж озвучують з політичних трибун? Останній салоган ніні правлячої партії — «ми будуємо нову державу». Але що це практично означає, не зрозуміло. Який ідеал пропонується? Політична еліта не сформулювала за два десятиріччя спільної мети і цінності. Що є окремою характеристикою — так це те, що для формальної політичної еліти суспільство не є цінністю. Президент України 2006–2010 рр. В. Ющенко спробував сформулювати ціннісні орієнтири. Він декларував таке: примирення, історична пам'ять, єдина церква, Європа. Це слухна громадянська позиція, але вона не була сприйнята масовим суспільством. На чергових виборах чинний Президент не конкурував навіть за друге місце.

Тема, чого потребує наше суспільство, яких цінностей воно прагне — окрема і надзвичайно цікава. Ми не маємо публічних

замірів цього пласту. Разом з тим, функція еліти — диктувати, виховувати, насаджувати позитивні цінності, навіть в умовах, коли масові прагнення деформовані іншими впливами.

У таких умовах, без єдиного ціннісного простору, суспільство стає стільниковим, де окремих стільників формує свої правила цінності тощо. Між цими стільниками слабо налагоджені комунікації.

Без сформульованої цінності немає прагнення її досягти, немає руху — розвитку в унісон того, над чим працює все суспільство. Суспільство як організм має мати базові цінності — спільні для абсолютної більшості. При чому вони не виключають нашарування групових, вікових, кланових і так далі цінностей. Вони мають бути не тільки проголошені, але і сприйняті, генеруватись і втілюватись.

Нам бачиться, що проблема відсутності загальнонаціональних (загальнодержавних) цінностей ослаблює колективізм народу, забезпечує відсутність ідеалу і власної місії держави і народу.

Китаєць, який емігрує, лишається китаємцем і, зрештою, потенційно працює на Китай, навіть якщо це відбудеться через десятки років. Українець, який емігрує, фактично зникає, бо в більшості випадків його мета — «відірватися від болота», на жаль, нашого, без ціннісного простору.

1. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. — С. 354.

2. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюкова та ін.; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. Проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. — С. 48.

3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию; [пер. с англ.] — М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. — 703 с.